

AZ ÍRÁSBELISÉG FORRADALMA A RÓMAI CSÁSZÁRKORBAN

THE REVOLUTION OF LITERACY IN THE ROMAN EMPIRE

Grüll Tibor

az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
Történettudományi Intézet Ókortörténeti Tanszék
grull.tibor@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

A Római Birodalom legvirágzóbb korszaka a Flaviusok korának végétől az utolsó Severus-uralkodó haláláig tartó, csaknem másfélszáz éves időszak volt (i. sz. 96–235). Az ekkor elért gazdasági eredmények – mindenekelőtt a nagyfokú globalizáltság – olyan világhatalommá tették Rómát, amely a kora újkorig páratlan volt a világtörténelemben. Az alávetett népek számára biztosított viszonylagos béke és stabilitás a kultúra felvirágzását is eredményezte: nemcsak a provinciák nagyvárosaiban, hanem még a legeldugottabb falvakban is megjelentek a tanítók, akik a betűvetés és elemi számolási ismeretek mellett némi irodalmi műveltséget is átadtak tanítványaiknak. A boldog békekorszakban a társadalmi mobilitás szerepe is megnőtt, és a lakosság egy jelentős része ráébredt arra, hogy az írástudás a felemelkedés útját is jelentheti számára. Ennek következményeképpen az írásbeliség robbanásszerűen elterjedt a Római Birodalomban: a literátus legionárius éppúgy nem volt ritka jelenség, mint az írástudó nő. Ez utóbbiak olyan foglalkozáskörökben is megjelentek, mint az orvoslás vagy a tanítás. Ráadásul az írásbeliség elterjedése ebben az időszakban nemcsak a latin és görög intenzívebb használatát, hanem az őshonos nyelvek és írásbeliségek reneszánszát is eredményezte.

ABSTRACT

The most prosperous period of the Roman Empire spanned, for almost one and a half hundred years, from the end of the Flavian era to the death of the last Severan ruler (96–235 AD). The economic achievements of this period—above all, the high degree of globalization—made Rome into a world power that would be unparalleled in world history until the early modern era. The relative peace and stability provided to subjugated peoples also led to the flourishing of culture. Teachers appeared not only in the prosperous cities of the provinces but also in the most secluded villages, passing on—in addition to lettering and elementary arithmetic—also some literary culture to their students. In this untroubled, peaceful era, the role of social mobility also increased, and a significant portion of the population realized that literacy could be a path to their ascension. As a result, literacy spread explosively in the Roman Empire: the literate legionary was not a rare phenomenon, and neither was the literate woman; the latter even appeared in occupations such as medicine or teaching. Moreover, the spread of literacy during this period resulted not only in a more intensive use of Latin and Greek but also in a renaissance of native languages and scripts.

Kulcsszavak: római írásbeliség, római oktatás, római művelődés és kultúra, Római Birodalom

Keywords: Roman literacy, Roman education, Roman culture, Roman Empire

1. A RÓMAI BIRODALOM VIRÁGKORA

Minden idők legnagyobb hatású ókortörténésze, Edward Gibbon 1782-ben azt írta *A Római Birodalom hanyatlásának és bukásának története* című korszakos művében: „Ha valakit megkérnének arra, hogy jelöljön ki egy korszakot a világtörténelemben, melynek idején az emberiség a legboldogabb és legprosperálóbb életfeltételek között létezett, az illető habozás nélkül a Domitianus halála és a Commodus trónra lépése között eltelt időszakot nevezné meg (i. sz. 96–180). A hatalmas kiterjedésű Római Birodalmat abszolút hatalommal kormányozták az erény és bölcsesség vezérlete alatt. A hadseregeket négy egymást követő császár határozott, de gyengéd keze tartotta féken, akiknek jelleme és tekintélye akaratlanul is tiszteletet parancsolt. A polgári közigazgatás formáit gondosan megőrizte Nerva, Trajanus, Hadrianus és az Antoninusok, akik gyönyörködtek a szabadság képében, és beérték azzal, hogy a törvények felelősségteljes szolgálóinak tekintették magukat.”

Bár e megállapítások némelyike talán eltúlzott, de ami a lényegét illeti, azzal több mint kétszáz év múltán sem nagyon lehet vitába szállni. A már a kortársak által is a „legjobbnek” (*optimus*) nevezett Traianus császár korára (i. sz. 98–117) a Római Birodalom elérte addigi legnagyobb kiterjedését. Több mint 5 millió négyzetkilométeren a becslések szerint 60 millió lakos élt viszonylagos jólétben és biztonságban a *pax Romana* égisze alatt. Ifjabb Plinius Traianus tiszteletére elmondott *Dicsérő beszédében* (i. sz. 100) kiemelte, hogy ebben az időben az ókori viszonyok között elérhető legnagyobb mértékű összekapcsoltság – ezt mai szóval nyugodtan nevezhetjük globalizáltságnak – volt jellemző a Római Birodalomra: „Az egymástól távoli vidékeket bőkezűséged szellemében mintegy közel hoztad egymáshoz, hogy a mérhetetlen távolságokat nagyvonalúan csökkentetted” (*Panegyricus* 25.5. Hoffmann Zs. ford.).

2. ÓSHONOS NYELVEK ÉS ÍRÁSOK

Az Antoninusok és Severusok kora (i. sz. 96–235) azonban nemcsak gazdaságilag, hanem kulturális értelemben is a Római Birodalom virágkorának tekinthető. Ez egyebek mellett abban is megnyilvánult, hogy az írásbeliség robbanásszerűen elterjedt a rómaiak által uralt világban. Ez nem azt jelenti, hogy ezeken a területeken korábban nem ismerték az írást, hiszen – eltérő mértékben ugyan – Nyu-

gaton, Keleten és Afrikában is léteztek olyan népek és kultúrák, amelyek már jóval a rómaiak előtt is rendelkeztek írásbeliséggel. A literalizáció forradalma – ahogyan azt Greg Woolf is hangsúlyozta egyik alapvető írásában – nem abban állt, hogy Róma „elvitte az írást az írástudatlan, primitív népekhez”, hanem hogy olyan társadalmi, gazdasági és politikai környezetet hozott létre, amelyben az írás szerepe addig még soha nem látott mértékben megnőtt (Woolf, 2009). Nyugaton a latin, Keleten a görög nyelvet beszélő literátus ember hétköznapi jelenséggé vált, amelybe a civileket és katonákat, férfiakat és nőket, szabadokat és rabszolgákat is bele kell értenünk. A „mindkét nyelvben jártas ember” (*homo utriusque linguae peritus*) – ahogyan a művelteket nevezték – a latin és a görög mellett esetleg még törzsi anyanyelvét is beszélte. Septimius Severus császár például pun anyanyelvű volt, s erős akcentussal beszélt latinul, bár lehet, hogy szavait lejegyezni már csak latin vagy görög betűkkel volt képes, mint az a Le Graufesenque-i fazekas, aki feljegyzéseit gall nyelven karcolta bele a kiegészésre váró edényekbe. Keleten az egyiptomiak egészen Diocletianus koráig használták a hieroglif írást, de a démotikus írással lejegyzett irodalom is reneszánszát élte a 3–4. században, nem is szólva az akkor keletkező koptról. A zsidók hatalmas anyanyelvű irodalmat alkottak a 2–3. századtól kezdve, gondoljunk csak a Misna és a Talmud „szöveg-tengerére”. De a korai császárkorban megjelenő szír *esztrangela* írással is jelentős irodalmi hagyaték került rögzítésre.

3. AZ ÍRÁSBELISÉG SZEREPE A BIRODALOMÉPÍTÉSBE

A literalizáció robbanásszerű elterjedése a 2–3. században összefügg a Római Birodalom növekedésével, a meghódított térségek összekapcsoltságával (fejlett úthálózat, közlekedési eszközök), a területek közigazgatási és gazdasági integrációjával (bürokrácia, monetáris rendszer, adók és vámok), és a hadsereg ebben játszott szerepével (a római hadtudomány klasszikusa, Vegetius szerint nagy szükség van a seregben az írástudó katonákra). Keith Hopkins *Hódítás könyvvel* című tanulmányában lényegre tapintóan jegyezte meg: „Az írástudás nem csupán egy közömbös technikai tudás volt, amely szintjét és elterjedését mérni és elemezni lehet. Ennek növekedése a Római Birodalom politikai, gazdasági és társadalmi kultúrájában bekövetkezett változás produktuma volt. Az írástudás növekedése válasz volt az írástudás iránti igény megnövekedésére. A növekvő mértékű írás-használat azután még tovább növelte az írásbeliség iránti igényt és keresletet. Az írásbeliség tömeges elterjedése és az írás-használat sűrűsége kategorikusan eltért attól, ami valaha is létezett a mediterrán térségben” (Hopkins 1991, 366.).

A római császárkorban a társadalom újfajta rétegződése jött létre: a rendszer csúcsán a császár és a *familia Caesaris* állt; a hagyományos vezető rétegekben (*senatus* és a lovagrend) egyre nagyobb számban jelentek meg a provinciálisok;

a vidéki városok *decurio*-testületeiben pedig feltűntek a gazdag felszabadítottak (*libertini*), akik innen kapaszkodtak fel a társadalmi számléltra legmagasabb fokaira (Alföldy, 2000). Ezt az új társadalmi rendszert lényegében „az írás tartotta össze” (Hopkins, 1991, 374.). A városok falait ellepték a császároknak, valamint a szenátori és lovagrendi előkelőségeknek szóló dedikációk (Ehreninschriften), sírfeliratokat pedig jószerevével mindenki állíttatott magának a császároktól egészen a rabszolgákig. Ugyanakkor ez a rendszer korántsem volt statikus. A felemelkedés – és persze a lecsúszás – lehetősége mindenki előtt nyitva állt: a rabszolgából lehetett szabad; a *decurióból* lovag; a lovagból szenátor; a szenátorból pedig császár. A „számléltra” lépcsőfokait (*cursus honorum*) pedig ugyancsak illet feliratokon megörökíteni. Az ugyan elég merész állítás volna, hogy a társadalmi felemelkedés útját az írástudás vagy a műveltség követte ki Rómában, de számos jel mutat arra, hogy még a viszonylag szerény körülmények között élő provinciális vidéki lakosság is felfogta: az írástudás/műveltség a felemelkedés egyik fontos feltétele, ezért igyekezett fiúgyermekait lehetősége szerint taníttatni. „A társadalmi presztízs az írásbeliséghez kötődött; a társadalmi stigma, habár különféle formákban, az írástudatlansághoz kapcsolódott” – írja Hopkins (1991, 370.).

4. OKTATÁS ÉS MŰVELTSÉG

Az egyiptomi Trimithis finoman szólva sem tartozott a Római Birodalom jelentős települései közé, annak ellenére, hogy i. sz. 304-ben elnyerte a *polisz* kiváltságot. A Nyugati Sivatag egyik legnagyobb oázisában, Dakhlában található porfészek egyik tanácsnoka volt Szerénosz, akinek háza mellett a helyi iskola három helyiségét találták meg a régészek 2005-ben. A fehérre festett falakon a falusi tanító elégikus disztichonjait pingálta fel vörös festékkel. A görög versikék arra buzdították a nebulókat, hogy kapaszkodjanak fel a Múzsák otthonának, a Parnaszszosznak csúcsaira. A falakon egyébként Homérosztól, Euripidésztől és Plutarkhosztól származó idézeteket is találtak (Cribiore, 2016). Az utóbbi évtizedekben egyre több olyan adat került elő, amely azt bizonyítja, hogy a 2–4. században az oktatás az egykori Római Birodalom legeldugottabb területein is jelen volt, és nem csupán a városokban, hanem a rurális területeken is. A németországi Silberberg (Bad Neuenahr-Ahrweiler) mellett feltárt római villában egy falra karcolt graffito hirdette, hogy „itt verte belém az írást Gratus kegyetlen pálcája” (*scribturn [sic] me docuit Grati crudilis [sic] habena*) – ami csak egy kiragadott mondat a tanító és a diák párbeszédéből (Scholz, 2015); a Lausanne melletti Contigny római villájában egy falra vésett görög palindromot találtak; Britanniában pedig a Frampton és Lullingstone melletti villákban kerültek elő az *Aeneis* jeleleteit ábrázoló mozaikok, ami természetesen nem feltétlenül jelenti azt, hogy a helyi lakosok műveltségi színvonala magasabb volt az átlagnál; de bizonyosan

a magasabb műveltség (vagy legalább az iskolázottság) meglétét jelzik azok az irodalmi szövegek, amelyeket kerámiaedényekbe vagy agyagtéglákba karcoltak. Az utóbbiból egyet Kesztlöcön találtak meg a régészek az *Aeneis* IX. énekének első két verséből vett idézettel: „Arra amott míg ez történik messze, leküldi / égi hazájából Írist sáturnusi Júnó” (*AÉp*, 1983, 772., Lakatos I. ford.).

William V. Harris 1989-ben *Ancient Literacy* címen kiadott műve nyomán az 1990-es években egy meglehetősen terméketlen vita bontakozott ki az írástudás (alfabetizáció) szintjéről a Római Birodalomban, amit a szerző 10–20%-ban állapított meg a korai császárkorban, az összlakosság arányában (Harris, 1989, 3–24., 323–332.). Ezt az alacsony értéket Harris egyebek mellett annak tulajdonította, hogy nem volt általánosan kötelező népoktatás. Csakhogy az ilyesfajta becslésekkel több probléma is van. Először is: nehéz meghatározni, kit is nevezünk „írástudatlannak”. Analfabéta az, aki nem tanult meg írni és olvasni (nincs iskolázottsága); félalfabétának nevezjük, aki ugyan tud írni és olvasni, de nehézségekkel, esetleg csak a nevét tudja leírni; a funkcionális analfabéta pedig tud írni és olvasni, de nagyon lassan, és nehezebb szövegeket nem képes értelmezni. Mind a mai napig rosszul fordítják azt az újszövetségi részt, amelyben a farizeusok Pétert és Jánost „írástudatlan és iskolázatlan emberek”-ként (*agrammatoi kai idiótai*, Apc 4:13 RÚF) aposztrofálják, holott ez egyszerűen lehetetlen. Mivel mindkét apostol zsidó volt, bizonyosan tudtak írni-olvasni, hiszen ez a judaizmusban a felnőtté válás *conditio sine qua non*ja. Az angol fordítások sokkal jobban kifejezik a valóságot: „unlearned and ignorant men” (KJV); „unschooled, ordinary men” (NIV); „ordinary men with no special training in the Scriptures” (NLT) stb. A félalfabetizmus és funkcionális analfabetizmus jelenségét egyébként már az 1970-es évek elején vizsgálták egyiptomi papiruszokon (Youtie, 1971), de százalékos arányt ebből kikövetkeztetni – ráadásul összbirodalmi szinten – egyszerűen nem lehetséges. Csupán annyit tudunk mondani, hogy az egyiptomi Tebtunisban az i. sz. 1. század közepén legalább kétszáz paraszt tudott írni, a faluban pedig működött írnok, iskolamester és templomi könyvtár. A literalizáció szintje ráadásul területenként és társadalmi rétegenként is különbözött. Nyilvánvaló, hogy a kereskedők és légióskatonák körében magasabb volt az írástudás szintje; és a phrygiai parasztok körében is messze több volt az írástudó, sőt irodalmilag művelt ember, mint a hasonló emberek között Germaniában.

5. LEVÉLTÁRAK ÉS KÖNYVTÁRAK

„A római adminisztrációs gyakorlat rendkívüli mértékben növelte a levéltárakban rögzített és őrzött információk mennyiségét. Maguk a »bibliotéka« és az »archívum« kifejezések is a hellenisztikus görög intellektualizmus és a római közigazgatás közös vívmányai voltak” (Hopkins, 1991, 372.). Az írott információt

olyan módon kellett tárolni, hogy bármikor könnyen újra előhívható és felhasználható legyen – és ez egyaránt vonatkozott a levéltári dokumentumokra a könyvekben manifesztálódó tudásra. Az írás a hatalom eszközeül is szolgált, azáltal, hogy kiterjesztette a kollektív emlékezetet. A gyermekszületésekkel kapcsolatos nyilatkozatokat, a vagyoni cenzust, az adófizetésről szóló bevallásokat, továbbá a lakossági beadványokat és a rájuk adott hivatalos válaszokat, nem is szólva a kormányzattól érkező törvények, rendeletek, kiáltványok stb. szövegeiről, mindmind archívumokban kellett őrizni, hogy szükség esetén előhívhatók legyenek. A tartományszervezetek irtózatossá tették az iratot: Subatianus Aquila, aki i. sz. 206–211 között volt Egyiptom *praefectusa*, három nap alatt 1804 petíciót kapott (*P. Yale I/61.*). A *Lex Iulia de repetundis* (i. e. 59) elvárta a tartományi vezetőktől, hogy elszámolásukat (*rationes*) a tartomány két legnagyobb városának levéltárában helyezték el. Az ifjabb Plinius, aki i. sz. 110–112 között Bithynia és Pontus helytartója volt, leveleinek 10. könyvében számos alkalommal idézett korábbi helytartók és császárok rendeleteiből, melyeket a helyi levéltárban talált. A közigazgatás mellett a földtulajdonviszonyok is alaposan átrendeződtek. A *coloniák territoriumait* minden esetben *centuriatio* útján mérték fel és osztották ki. A „tulajdoni lapokat” a *coloniák* levéltáraiban őrizték, de nemegyszer kőbe vésve is közszemlére tették, például Arausióban (Orange). A mezőgazdasági területeken a patakok, folyók, öntözőcsatornák használati jogát is feliratokon publikálták. A Római Birodalomban elképesztően sokféle határ létezett: a már említett *provincia-* és *colonia*határokon kívül a légióstáborok területei (*prata legionis*); a templomok *temenosai* és földjei; a törzsi *civitasok* területei; a folyópartok; nem is szólva a császári és magánbirtokokról – de még az erdőkben is voltak figyelmeztető feliratok, amelyek jelezték, hogy bizonyos fák kinek a tulajdonát képezik (Grüll, 2013). Márpedig ahol sokféle határ létezett, ott sok lehetőség nyílt a határvitára is, amelyek megoldásához ismét csak „földhivatali” dokumentumokat (határozatokat, tulajdoni lapokat, térképeket) vettek igénybe a rómaiak. Az észak-afrikai Thuedenses törzs határainak megállapításakor (i. sz. 202) például több mint kétszázéves dokumentumokra hivatkoztak (*AEp*, 1985, 972.).

2017-ben a régészek Germania Inferior fővárosában, Colonia Claudia Ara Agrippinensium (Köln) területén bukkantak rá egy tekintélyes méretű (20 m hosszú és 9 m széles) épületre, amely könyvtárként funkcionált. Az egykori *forum* délnyugati sarkán feltárt épületet i. sz. 150–200 között emelték. Az eddig feltárt római kori könyvtárépületek pusztasorsára felsorolása (Thugga, Ephesus, Sagalassos, Athén, Taormina, Tebtunis, Oxyrhynchus) abból a szempontból érdekes, hogy nem csupán tartományi székhelyek, hanem meglehetősen jelentéktelen városok is akadnak közöttük (Casson, 2001). Ezt a képet csak megerősíti, ha megnézzük, honnan kerültek elő helyi könyvtárakra vonatkozó feliratos utalások: Lucentum (Hispania), Comum, Dertona, Volsinii, Suessa Aurunca (Italia), Dyrrachium (Dalmatia), Prusa (Bithynia), Soli (Cyprus). Talán nem szükséges bizonygatni,

hogy ezek a helyek nem tartoztak a birodalom legfelkapottabb települései közé, az itteni könyvtárakat általában helyi gazdagok adományozták szülővárosuknak (például a sokat emlegetett ifjabb Plinius Comumnak). A „*furor bibliothecarum*” abban is megnyilvánult, hogy már a fürdőkben is lehetett könyvtárba járni: Traianus (106), Caracalla (216) és Diocletianus (305) thermáiban is felüdíthették szellemüket a könyvek szerelmesei, sőt egy „a fürdők görög könyvtárának igazgatója” (*vilicus thermarum bybliothecae Graece, CIL VI 8679*) felirat is előkerült Rómából, ahol a 4. századra már tizennégy nyilvános könyvtár fogadta látogatóit. Ebből a rövid áttekintésből szándékosan hagytuk ki a magánkönyvtárakat, de egy típusról még kell beszélnünk: a templomi bibliotékákról. Különösen Egyiptomban van jelentős múltjuk ezeknek a bibliotékáknak – ezt egyebek mellett Wessetzky Vilmos (1909–1997) kutatásaiból is tudjuk –, amelyek elsősorban teológiai, tudományos (például: orvostudományi, farmakológiai) és történeti szövegeket őriztek. Az 1931-ben feltárt, de részben máig publikálatlan tebtunisi templomkönyvtár anyaga a 2. századból való. A könyvtárban összesen 207 tekercs került elő (eredetileg kb. 400-at őrizhettek benne), és érdekessége, hogy a fennmaradt szövegek kétharmada egyiptomi démotikus írással, kb. 100 szöveg pedig egyiptomi hieratikus írással íródott, és csupán alig néhány szöveg volt görög nyelvű. Kim Ryholt három nagy kategóriára osztotta az itt előkerült szövegeket: kultikus anyagok (50%), elbeszélő szövegek (25%), tudományos és egyéb szövegek (25%) (Ryholt, 2005).

6. KÖNYVEK ÉS VALLÁSOK

Köztudott, hogy a három monoteista világvallással ellentétben a görög–római *religió*nak nem létezett normatív szent szövege (Beard, 1991; Rutgers, 1998). Ugyanakkor nem mondhatjuk azt, hogy az írás (és olvasás) nem játszott jelentős szerepet bennük. Ha mindenkire kötelező normatív előírásaik nem is léteztek, de voltak „szent törvényeik”, amelyek szabályozták a templomok és a papság működését, sőt bizonyos esetekben a hívekre kötelező viselkedésformákat, az áldozatok és imák szabályait, típusait, esetenként azok szó szerinti szövegét is előírták. És akkor még nem is szóltunk azokról a mitológikus szövegekről, amelyek az istenek világát mutatták be (nevüket, attribútumaikat, viselt dolgaikat) – közülük is a legősibbnek: a homéroszi eposzoknak kétségtelenül szakrális jelleget tulajdonítottak a görögök. Később Homéroszhoz felzárkózott Vergilius is, így már két nagyra becsült epikus műveit is használták a könyvjóslás (*bibliomanteia*) céljára, melynek lényege, hogy a szövegekből véletlenszerűen (például kockavetés-sel) kisorsolt verseket alkalmazták jóslásra. Az ún. Sibylla-jóskönyvek (*Oracula Sibyllina*) az egész Mediterráneumban – sőt azon túl is – elterjedtek voltak, bár a rómaiakat érthető módon elsősorban a cumaei Sibylla érdekelte. A hagyomány

szerint egy öregasszony Tarquinius Superbusnak ajánlotta fel kilenc könyvét, de a király csak hármat tartott meg, a többi elégette. Ezeket a könyveket a capitoliumi Juppiter-templomban őrizték, de amikor az Sulla korában leégett, a könyvek is az épülettel együtt pusztultak. Később az egész világról újra összeszedték a fellelhető Sibylla-jóslatokat, és gondos válogatás után az újjáépített capitoliumi templomban helyezték el. Augustus később a palatinusi Apollo-templomba vitette át őket. A birodalomszerte népszerűségnek örvendő orákulumszentélyek (mindenekelőtt a delphoi Apollón-jósda, vagy az ugyancsak ennek az istenségnek az oltalma alatt álló a klarosi szentély) verses formában, írásban adták ki feleleteiket a jóslatkérőknek. Kis-Ázsiában még egy különleges, új műfaj is született a 2–3. században: az ún. „bűnvallás-feliratoké”, amelyben valamely istenség megparancsolja hívének, hogy állítson feliratot, elbeszélve rajta bűnének, megtérésének és gyógyulásának részletes történetét. Arról már ne is beszéljünk, hogy a templomok falait teljesen ellepték a hálálkodó hívek votív feliratai. Ahogy Plinius írta barátjának a hispelli Clitumnus forrásnimfa szentélyéről: „elolvasható a minden falon, minden kövön ott található, a legkülönbözőbb emberektől származó sok-sok feliratot, melyeket a forrás és az istenség tiszteletére írtak. Sokat dicséretre méltónak találsz, egyik-másik nevetésre késztet” (*Levelek*, VIII. 8.7. Muraközy Gy. ford.).

Bár a zsidók és a keresztények látható módon nem dicsekedtek szent irataikkal – amire minden okuk megvolt, hiszen a római állam a legszigorúbban lépett fel minden olyan könyvvel szemben, amelyet (szerintük) mágikus célokra használtak –, azt a legtöbbben tudták róluk, hogy egy „szent könyv” parancsait követik. (Ennek ellenére, érdekes módon sem Tacitus nem beszél a Bibliáról a zsidók bemutatásakor, sem Plinius, mikor a keresztény istentiszteleteket írja le Traianus számára.) Az alexandriai *grammaticus* Apión valamikor az első század közepén írta meg művét a zsidók Törvénye és vallása ellen (erre Flavius Josephus írt választ 94-ben); a filozófus Celsus pedig 175-ben írt *Igaz beszéd* című írásában támadta a Bibliát (amire Órigenés felelt 248-ban). Bár sokan tagadják, hogy az Ószövetség görög fordítása, a *Septuaginta*, vagy az *Újszövetség* bármiféle hatással volt a pogány környezetre, ez csupán saját korunkat jellemző, tipikus „understatement”. Az athéni Athénagoras nyíltan írta Marcus Aureliusnak és Commodusnak címzett apologiájában (176–180 között): „nem ismeretlen előttetek, amit Mózes, Izaiás, Jeremiás, vagy a többi próféta írt” (*Kérvény*, 9.2. Vanyó L. ford.). Phrygia sok szempontból nagyon különleges terület volt Kis-Ázsiában, de az itt élő zsidók sírfelirataikon egyrészt nyíltan hivatkoztak zsidó (*Iudaios/Iudaia*) voltukra, másrészt a sírrablók elleni átokformulaikban manifeszt módon idézték a „Deuteronomiumban megírt” átkokat, hivatkozva arra, hogy az ott lakók „ismerik a zsidók törvényét” (Grüll, 2020). Az írásbeliség használatának látványos növekedése a pogány vallásokban nem teljesen választható el a zsidóság és a kereszténység egyre növekvő jelenlététől, bizonyos értelemben annak visszahatásaként működött. Ez a jelenség Phrygiában szövegszerűen is kimutatható. A pogány konfes-

szíós feliratokon az újszövetségi terminológia köszön vissza: *hamartia* (bűn), *paraklétosz* (ügyvéd, vigasztaló), *dulosz tu theu* (az istenség szolgája), *angelosz* (küldött, angyal), *homologeó* (vallomást tenni), *martüireó* (tanúskodni), *dünamisz tu theu* (az istenség ereje, hatalma) stb. (Schnabel, 2003). Ebben a régióban ugyanis a pogányok, zsidók és keresztények viszonylag szoros közösségben – és a római hatóságok viszonylag laza ellenőrzése alatt – éltek egymás mellett.

A tanulmány a „Tekercs a kézben – Kísérlet a római sírábrázolások egyik gyakori ikonográfiai motívumának értelmezésére” című pályázat keretében készült (NKFI K 135317). A kutatócsoport vezetője Prof. Dr. Grüll Tibor, tanszékvezető egyetemi tanár (Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézet Ókortörténeti Tanszék); tagjai: Dr. Jusztinger János tanszékvezető egyetemi adjunktus (Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Római Jogi Tanszék); Dr. Agócs Nándor egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Központ Történelem Tanszék); Szabó Ernő doktorjelölt, tudományos segédmunkatárs (Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola).

RÖVIDÍTÉSEK

- AÉp* – *L'Année épigraphique*, szerk. Mireille Corbier, Patrick Le Roux, Sylvie Dardaine
CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin: Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften
 KJV – King James Version (bibliafordítás, 1611)
 NIV – New International Version (bibliafordítás, 1978)
 NLT – New Living Translation (bibliafordítás, 1996)
P. Yale I. – Oates, J. F. – Samuel, A. E. – Welles C. B. et al.: *Yale Papyri in the Beinecke Rare Book and Manuscript Library*. Vol. 1. New Haven–Toronto: American Society of Papyrologists, 1967 (American Studies in Papyrology 2.)
 RÚF – Revideált Új Fordítás (bibliafordítás, 2014)

FORRÁSOK

- Athénagoras: *Kérvény* – Athénagorasz athéni keresztény filozófusnak kérvénye a keresztények ügyében. In: Vanyó L. (szerk.): *A II. századi görög apologéták*. (Ókeresztény írók VIII.) Budapest, Szent István Társulat, 1984, 361–405.
 Plinius: *Levelek* – Ifjabb Plinius: *Levelek*. (ford. Borzsák I., Maróti E., Muraközy Gy., Szepessy T.) (*Bibliotheca Classica*) Budapest: Európa Kiadó, 1981
 Plinius: *Panegyricus* – C. Plinius Caecilius Secundus: *Panegyricus. Traianus császár dicsőítése*. (ford. Hoffmann Zs.) Szeged: Lectum Kiadó, 2006

IRODALOM

- Alföldy G. (2000): *Római társadalomtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó
- Beard, M. (1991): Ancient Literacy and the Function of the Written Word in Roman Religion. In: Humphrey, J. (ed.): *Literacy in the Roman World*. Ann Arbor, MI: Journal of Roman Archaeology, 35–58.
- Casson, L. (2001): *Libraries in the Ancient World*. New Haven–London: Yale University Press
- Cribiore, R. (2016): Literary Culture and Education in the Dakhla Oasis. In: Bagnall, R. S. et al. (eds.): *An Oasis City (ISAW Monographs 6)*. New York: New York University Press, 179–192. DOI: 10.18574/9781479818716-026, <http://dlib.nyu.edu/awdl/isaw/oasis-city/chapter7.xhtml>
- Greene, E. M. (2013): Female Networks in Military Communities in the Roman West: A View from the Vindolanda Tablets. In: Hemelrijk, E. – Woolf, G. (eds.): *Women and the Roman City in the Latin West*. Leiden: Brill, 369–390. <https://bit.ly/3eFTATV>
- Grüll T. (2013): „Ubique fines”: Határok és határkövek a Római Birodalomban. *Ókor*, 12, 1, 47–59. https://okorportal.hu/wp-content/uploads/2013/10/Okor_2013_1_nyomdanak_047.pdf
- Grüll T. (2020): „A Törvény, melyet az Úr adott a zsidóknak”. Bibliai idézetek és allúziók késő antik zsidó feliratokon. *Studia Biblica – Bibliai Tanulmányok*, 2, 2, 83–129. <https://bit.ly/3x49c9c>
- Harris, W. V. (1989): *Ancient Literacy*. Cambridge, MS: Harvard University Press
- Hemelrijk, E. A. (2004): *Matrona docta: Educated Women in the Roman Élite from Cornelia to Julia Domna*. London–New York: Routledge
- Hopkins, K. (1991): Conquest by Book. In: Humphrey, J. H. (ed.): *Literacy in the Roman World*. Ann Arbor, MI: Journal of Roman Archaeology, 133–158. DOI: 10.1017/CBO9781139093552.012
- Hübner, S. (2018): Frauen und Schriftlichkeit im römischen Ägypten. In: Kolb, A. (ed.): *Literacy in Ancient Everyday Life*. Berlin: De Gruyter, 163–178. <https://bit.ly/3hXPSXP>
- Meyer, E. A. (2009): Writing Paraphernalia, Tablets, and Muses in Campanian Wall Painting. *American Journal of Archaeology*, 113, 569–597. https://www.academia.edu/18641313/Writing_Paraphernalia_Tablets_and_Muses_in_Campanian_Wall_Painting?auto=download
- Potter, D. S. (2004): *The Roman Empire at Bay, AD 180–395*. London–New York: Routledge
- Rutgers, L. V. (1998): *The Use of Sacred Books in the Ancient World*. Leuven: Peeters
- Ryholt, K. S. (2005): On the Contents and Nature of the Tebtynis Temple Library. A Status Report. In: Lippert, S. – Schentuleit, M. (eds.): *Tebtynis und Soknopaiou Nesos. Leben im römerzeitlichen Fajum*. Wiesbaden: Harrasowitz, 141–170.
- Schnabel, E. (2003): Divine Tyranny and Public Humiliation: A Suggestion for the Interpretation of the Lydian and Phrygian Confession Inscriptions. *Novum Testamentum*, 45, 160–188. DOI: 10.1163/15685360360623493
- Scholz, M. (2015): Tumbe Bauern? Zur Schriftlichkeit in ländlichen Siedlungen in den germanischen Provinzen und Raetien. In: Röder, M. – Nickel, C. (eds.): *Lesen und Schreiben in den römischen Provinzen. Schriftliche Kommunikation im Alltagsleben*. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 67–90. <https://bit.ly/3BsbW4x>
- Woolf, G. (2009): Literacy or Literacies in Rome? In: Johnson, W. A. – Parker, H. N. (eds.): *Ancient Literacies. The Culture of Reading in Greece and Rome*. Oxford: Oxford University Press, 46–68. DOI:10.1093/acprof:osobl/9780199793983.003.0003, https://www.researchgate.net/publication/286482466_Literacy_or_Literacies_in_Rome
- Youtie, H. C. (1971): ΑΓΡΑΜΜΑΤΟΣ: An Aspect of Greek Society in Egypt. *Harvard Studies in Classical Philology*, 75, 161–176. DOI: 10.2307/311224